

N1WZ (A703010)

Bachelor in de toegepaste taalkunde 1

**Nederlands: taalstructuren:
Woord en Zin**

Uitgave 2019-2020

Verantwoordelijke uitgever
Filip Devos

Vooraf

- inhoud:

DEEL 1: compositionele grammatica	p. 4
- hoofdstuk 1: Woord- en zinsbetekenis	p. 4
- hoofdstuk 2: Woordsoorten	p. 20
- hoofdstuk 3: Constituenten	p. 48
- hoofdstuk 4: Zinnen	p. 53
- hoofdstuk 5: Algemene verschijnselen	p. 65
- hoofdstuk 6: Begrippenlijst	p. 69
DEEL 2: relationele grammatica	p. 76
- hoofdstuk 1: Zinsrelator en zinsdelen	p. 77
- hoofdstuk 2: Subject	p. 95
- hoofdstuk 3: Objecten	p. 102
- hoofdstuk 4: Complementen	p. 119
- hoofdstuk 5: Vrije bepalingen	p. 131
- hoofdstuk 6: Begrippenlijst	p. 143

- materiaal:

- syllabus / notities
- aanvullende lectuur
- 12 weken werkcolleges
- elektronisch oefenpakket

- examen:

- januari 2020
- schriftelijk (meerkeuzevragen en open vragen)
- proefexamen op Minerva

- conventies

- * = het voorbeeld is uitgesloten/ongrammaticaal
- ? = het voorbeeld is twijfelachtig
- *cursief* = woordvorm; 'aanhalingstekens' = betekenis (vb. *ijs*, 'bevroren water')
- *Van Dale* = *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 2015 (15de uitgave)
- *ANS* = W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn, *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff; Deurne: Wolters Plantyn, 1997

Algemeen

- de Nederlandse standaardtaal
- lexicon (verzameling woorden) en grammatica (regels om die woorden te verbinden; morfologie (vormleer) en syntaxis (zinsleer)): taalstructuren
- compositionele en relationele grammatica
- synchroon en diachroon
- taal als dynamisch verschijnsel: diachrone variatie en synchrone variatie
- descriptief (beschrijvend) en prescriptief (voorschrijvend)
- opbouw: cf. kindertaal: klank → woord → woordgroep/constituent → zin → complexe zin → tekst

DEEL 1: COMPOSITIONELE GRAMMATICA

Hoofdstuk 1: Woord- en zinsbetekenis

Inhoud

- 1.1. Klankreeksen en woorden
- 1.2. Woordbetekenis
 - 1.2.1. Denotatie of referentie
 - 1.2.2. Connotatie
 - 1.2.2.1. Gevoelswaarde
 - 1.2.2.2. Stilistische waarde
- 1.3. Relatie teken-betekenis
 - 1.3.1. Meerduidigheid of ambiguïteit
 - 1.3.1.1. Homonymie
 - 1.3.1.2. Polysemie
 - 1.3.1.2.1. Het fenomeen
 - 1.3.1.2.2. Oorzaken van polysemie
 - A. Metafoor
 - B. Metonymie
 - C. Betekenisverruiming of -uitbreiding
 - D. Betekenisverenging of -beperking
 - 1.3.1.3. Betekenis en context
 - 1.3.2. Meerwoordigheid
 - 1.3.2.1. Synonymie
 - 1.3.2.2. Betekenis en context
- 1.4. Woorden in familieverband
 - 1.4.1. Grotere en kleinere betekenisomvang of hyperonymie en hyponymie
 - 1.4.2. Betekenis tegenstelling of antonymie
 - 1.4.3. Woordvelden of semantische netwerken
- 1.5. Betekenis op woord-, constituent- en zinsniveau
- 1.6. Oefeningen

1.1. Klankreeksen en woorden

De kleinste betekenisvolle eenheden waaruit woorden zijn samengesteld, voor zover het gaat om gesproken taal, zijn klanken. Dankzij de onderdelen van het aanzetstuk, zoals de tong, het verhemelte, de huig en de lippen, is het de mens mogelijk een grote diversiteit aan klanken te produceren, die soms maar op één punt van elkaar verschillen. Door kleine verschillen aan te brengen in een basisklank, ontstaat er al een grote gevarieerdheid aan klanken.

Hoewel we die doorgaans weergeven door conventionele letters uit het alfabet (zij het met rechte haken eromheen), zijn letters iets helemaal anders: het zijn schrifttekens en -tekenreeksen, waarmee de mens zo goed mogelijk de klanken en klankenreeksen probeert weer te geven.

- a e i o u y
- b c d f g h j k l m n p q r s t v w x z

Klanken en letters zijn met andere woorden de basiselementen van respectievelijk gesproken en geschreven taal.

Taal is een geheel van klanktekens. Die elementaire tekens (klanken dus, en de in schrijftaal daarmee corresponderende letters) kunnen voortdurend hergebruikt worden in telkens weer andere en wisselende combinaties. Niet alle combinaties zijn in het Nederlands mogelijk (bv. *skl+ee+r* leidt tot **skleer*). Klankcombinaties die wel kunnen, vormen **potentiële of mogelijke**

woorden (bv. *beel*, *ret*). Een klankenreeks kan enkel als een **reëel of bestaand woord** beschouwd worden als we er een betekenis aan vast kunnen koppelen. Dan vormt deze klankenreeks een teken van de taal, en elk teken verwijst naar een betekenis. Daarnaast moet de betekenisvolle klankcombinatie ook effectief door de taalgemeenschap worden gebruikt om zijn neerslag te vinden in de codificering in woordenboeken. Dat is bijvoorbeeld niet het geval met *halszeep*, hoewel het een mogelijk (qua klankcombinaties goed gevormd) woord is met een betekenis ('zeep voor het wassen van de hals').

Alle woorden van een taal vormen samen het **lexicon** van die taal. De studie van de betekenis van de woorden is het domein van de lexicale semantiek (betekenisleer).

lexicon = een soort van mentaal woordenboek dat de woorden van een taal bevat, gekoppeld aan een passende betekenis. Die lexicale kennis stelt de taalgebruiker ook in staat het woord in de juiste categorie onder te brengen (woordsoort), en adequaat te verbinden met andere woorden (valentie) en vormen (vormleer).

Op grond van onze lexicale kennis kunnen we bepalen wat de lexicale betekenis en de grammaticale betekenis is van woorden. Tot die laatste categorie behoren onder meer:

- de meervoudsvorm van een zn, bv. *pels* → *pelzen*
- de verledentijdsvorm van een werkwoord, bv. *snurk-* → *snurkte*
- de valentie van een werkwoord, bv. *Piet snurkt* maar **Piet snurkt zijn vrouw* (*snurken* is immers niet overgankelijk / intransitief [= kan geen direct object (=DO of lijdend voorwerp) hebben])

OPM: lexicologie en lexicografie

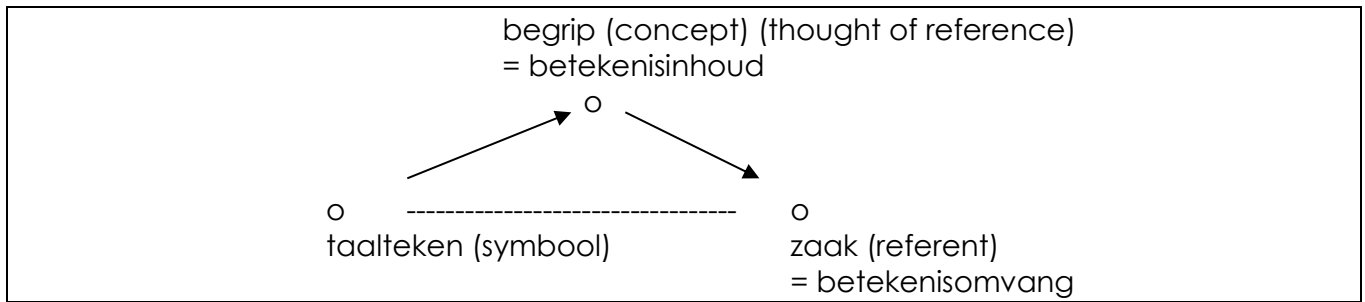
- het lexicon versus een lexicon
- Instituut voor de Nederlandse Taal (INT) – Leiden/Antwerpen (cf. <https://ivdnt.org/>)
- *Woordenboek der Nederlandse Taal* (WNT, 1864-1998) en *Van Dale*
- De definities van woordbetekenissen vinden we terug in de artikelen in een woordenboek. Die (kunnen) bevatten: trefwoord (ingang, titelwoord, lemma), uitspraak/beklemtoneering, grammaticale info, vormvarianten, etymologie, betekenisdefinitie, voorbeelden, labels, verwijzingen.
- Soorten woordenboeken: eentalig/verklarend, tweetalig/vertalend, meertalig, etymologisch, frequentiewoordenboek, retrogradewoordenboek, beeldwoordenboek, synoniemenwoordenboek, eufemismenwoordenboek, enz.

1.2. Woordbetekenis

1.2.1. Denotatie of referentie

denotatie = verwijzing van het teken naar de eraan beantwoordende zaak, via de mentale voorstelling of het begrip van die zaak

Men kan de betekenisaspecten weergeven in een *betekenisdriehoek/semiotische driehoek* (Ogden en Richards, *The Meaning of Meaning*, 1923)

Een **concept of begrip** maakt deel uit van een mentale werkelijkheid van de taalgebruiker. Die conceptuele betekenis maakt het mogelijk af te toetsen of het teken in kwestie toepasbaar is op een referent in de werkelijkheid (referentiële betekenis).

Voorbeeld van de relatie teken - begrip: *tafel*

BEGRIP (= *mentale voorstelling* van de zaak): voor te stellen als reeks kenmerken

- soortkenmerk: [meubel]
- onderscheidende kenmerken: [horizontaal blad], [(één of meer) poten], [om aan te zitten]

Vgl. beschrijving in *Van Dale*: (in 't alg.) meubelstuk, hoofdzakelijk bestaande uit een horizontaal blad, dat op één of meer poten rust, om daarop wat te zetten, te leggen of daaraan wat te verrichten

Opm.: de drie noties ('teken', 'begrip' en 'referent') tonen diachrone en synchrone variatie

taal = communicatiesysteem

communicatiesystemen maken gebruik van tekens

semiotiek = de systematische studie van tekens (verbaal en niet-verbaal)

drie types van **tekens**:

- een index (een teken dat naar iets anders verwijst, bv. wegwijzers)
- een icoon (een teken dat iets afbeeldt, bv. 'niet roken', 'overstekende kinderen')
- een symbool (een louter conventioneel teken, bv. verbodsteken, het woord *stoel*)

vb. *beurtbalkje*

Beurtbalkje

Een beurtbalkje is een staafje voor het scheiden van koopartikelen op een kassaband in bijvoorbeeld een supermarkt. Het woord is bedacht in 1996, maar pas echt bekend geraakt in 2003.

In september 1996 kwam in het maandblad *Onze Taal* de volgende vraag aan de orde: "Hoe noem je het balkje dat je bij de kassa van de supermarkt tussen je eigen boodschappen en die van de volgende klant legt?" Daar bleek nog geen gangbare term voor te bestaan; de lezers werden opgeroepen suggesties in te sturen. In januari 1997 werden de inzendingen behandeld. Meer dan eens werden de termen *beurtbalkje*, *divider*, *kassabalkje*, *klantenbalkje*, *klantenwig* en *stopper* genoemd; de Taaladviesdienst verkoos het allitererende woord *beurtbalkje*, dat was ingezonden door vier mensen.

Het nieuwe woord vond niet snel algemeen ingang en er bleven dan ook verschillende termen in gebruik, zoals *klantenstopper*, *kassabanddivider* en *voklabalkje* (van *volgende klant*). In september 2002 begon de *Actiegroep Over de Balk* een campagne ter promotie van het gebruik van het woord 'beurtbalkje'. Het doel van de actiegroep was de term 'beurtbalkje' in het *Van Dale Groot woordenboek* van de Nederlandse taal (de *Dikke Van Dale*) te krijgen, waarmee de term min of meer 'officieel' ingeburgerd zou zijn. De verspreiding van de term kwam in een stroomversnelling toen TV Gelderland besloot het beurtbalkje meer bekendheid te

geven en zelfs een kartonnen beurtbalkje liet maken, met het woord prominent daarop vermeld, ter verspreiding in supermarkten.
Sinds oktober 2005 is het woord *beurtbalkje* daadwerkelijk opgenomen in het Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal. Tevens heeft de "Prisma Spellinggids" van uitgeverij Het Spectrum het woord opgenomen. (bron: <http://wikipedia.be>)

vb. enkelband

enkelband
de (m.)
1 ligament van de enkel
2 band om de enkel als versiersel
3 vnl. *verkleinv.* om de enkel aangebracht identificatiebandje bij pasgeborenen
4 om de enkel aangebrachte band bij veroordeelden met elektronisch huisarrest
Artikel *enkelband* in *Van Dale*

1.2.2. Connotatie

Bovenop de denotatie kan een woord ook bijbetekenissen of connotaties ontwikkelen:

connotatie = additionele betekenis-elementen bovenop de (beschrijvende) kernbetekenis, vaak emotioneel of stilistisch gekleurd, die invloed hebben op de gebruikswaarde van het woord

1.2.2.1. Gevoelswaarde

vb. - *onderwijzer* tgov. *schoolfrik*, *homo* tgov. *flikker*, *mietje*
- bepaalde prefixen of suffixen hebben een negatieve gevoelswaarde: *ge-* (als in *gedoe*, *gekrakeel*) en *-erig* (als in *hebberig*, *hijgerig*, *plagerig*)

Speciale toepassing: eufemisme

eufemisme = verzachtend woord of verzachtende uitdrukking, gebruikt in de plaats van een gangbaar woord dat als ongepast ervaren wordt: *te cru*, *te onfatsoenlijk*, *er rust een taboe op*, enz.

vb. *gehandicapte* / *mindervalide* (of zelfs *andersvalide*); *zweeten* / *transpireren*;
tuberculose, *tering* > *t.b.c.* > *t.b.*; *sterven* / *heengaan*; *lijkverbranding* / *crematie*;
vuilnisophaler / *sanitair medewerker*; *een stervende* / *een terminale patiënt*
dronken zijn / *boven zijn* *theewater zijn*

↔ *dysfemisme* = vergrovend woord of vergroevende uitdrukking (vb. *een pillendraaier* (een apotheker), *een oude vent* (een bejaard man), *het schijft aan iets hebben* (lak aan iets hebben), *schoolmeester* (leraar))

1.2.2.2. Stilistische waarde

vb. *fiets* tgov. *rijwiel*: zelfde denotatie, ander stijlregister (*fiets* neutraal, *rijwiel* deftiger en enigszins verouderd stadhuiswoord, ambtelijke stijl); *cadeau* tgov. *geschenk*; *huwen* tgov. *trouwen*

1.3. Relatie teken-betekenis

Als met één teken ook één betekenis overeenkomt, en omgekeerd, spreekt men van een één-op-één-relatie. Die vormt echter geenszins de algemene regel.

1.3.1. Meerduidigheid of ambiguïteit

Hier is geen één-op-één-relatie tussen teken en betekenis. Woorden (of zinnen) hebben verschillende mogelijke interpretaties. De context maakt meestal duidelijk welke interpretatie van toepassing is.

1.3.1.1. Homonymie

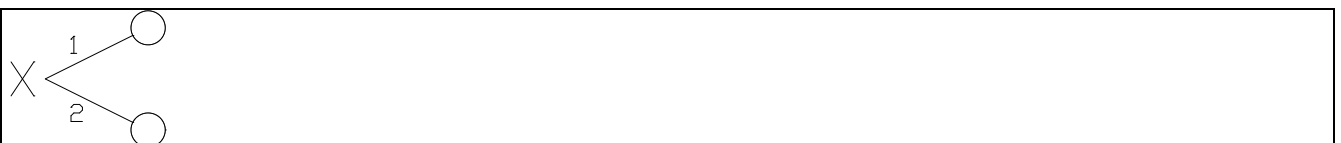
homonymie = toevallige samenvval van woordvormen: een woordvorm (of klankenreeks) heeft verschillende betekenissen waartussen de taalgebruiker geen verband ziet

Voorbeelden

woordvorm	betekenis 1	betekenis 2
<i>bot</i> , zn	'been'	'knop van een plant'
<i>koers</i> , zn	'wielerwedstrijd'	'richting die men vaart'
<i>as</i> , zn	'afval na verbranding'	'spil waarop wielen draaien'
<i>bal</i> , zn	'rond voorwerp' (de -)	'danspartij' (het -)
<i>rijk</i> , zn en bn	bn 'welvarend'	zn 'imperium'
<i>vorst</i> , zn	'heerser' (cf. <i>vorste</i>)	'vriesskoude' (cf. <i>vriezen</i>)
Fr. <i>voler</i> , ww	'stelen'	'vliegen'

Homofonen = twee woorden zijn elkaars homofoon als ze tot een verschillende woordsoort behoren, of gelijkkluidende woorden zijn met een verschillende spelling (bv. *bij* (zn) - *bij* (vz), *kom* (zn) - *kom* (ww), *hard* (bn) - *hart* (zn), *wij* (vnw) - *wei* (zn))

Homografen = twee woorden zijn elkaars homograaf als ze op dezelfde manier geschreven worden, maar verschillende betekenissen hebben (bv. *voorkómen* ('verhinderen') - *vóórkomen* ('bestaan, aangetroffen worden'), *massagebed* ('bed waarop een massage gegeven wordt') - *massagebed* ('gebed dat door een massa wordt uitgevoerd'))

Schematische voorstelling homonymie

bank1

de; -en

(1201-1250 'zitbank') een Germ. woord, oorspr. betekend 'heuvel, dijkje'; via 'zitplaats' ontwikkelden zich de andere betekenissen

1 · smal, lang zitmeubel op poten, bestemd voor meer dan één persoon, met rugleuning en meestal met arMLEUNINGEN

[...]

2 · (in boten, caravans e.d.) zitplaats bestemd voor meer dan één persoon, die vaak ook dient als bergplaats

3· (als deel van een ameublement) dwarse sofa met dikke, verende bekleding
 4· (in een kerk) gestoelte, met of zonder deuren
 5· schoolbank, eventueel met inbegrip van het schrijfvlak en het kastje hieronder
 6· tafel op een markt of in een winkel waarop koopwaar, m.n. vlees of vis, wordt uitgesteld
 synoniem: toonbank
 [...]

bank2
 de; -en

(1467) dezelfde etymologie als bank (meubelstuk), de bet. 'geldbank' via It. banco (het It. woord komt uit het Germ.)

1· (economie) instelling waar men tegen rente geld kan uitzetten, die kredieten verleent en valutahandel bedrijft

[...]

2· (metonymisch) gebouw waarin een bank2 (1) gevestigd is

3· instelling die gelegenheid tot hazardspel geeft

synoniem: speelbank

4· inzet van hem die speelt tegen alle anderen

5· (centrale) opslag-, bewaarplaats

vergelijk: adressenbank, bloedbank, databank, spermabank, vacaturebank

Artikels bank in Van Dale (ingekort)

1.3.1.2. Polysemie

1.3.1.2.1. Het fenomeen

polysemie = niet-toevallige samenvaal van woordvormen: een woordvorm heeft verschillende betekenissen die onderling verband houden. Meestal zijn ze het resultaat van betekenisdifferentiatie.

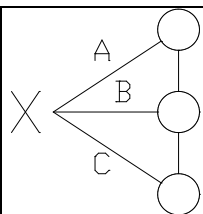
<i>polysemie</i>	<i>homonymie</i>
taaluniverseel	taalspecifiek
constructief	niet-constructief
systematisch	niet-systematisch

Voorbeelden

tafel Zet het glas maar op de tafel / Dat hotel is bekend om zijn goede tafel / De hele tafel lachte

hoofd Het departementshoofd kon zich wel voor het hoofd slaan omdat zij niet uit het hoofd wist wie er aan het hoofd van de tafel moest zitten.

strijken 'met een heetgemaakt ijzer gladmaken' en 'met de strijkstok over de snaren van een viool gaan' (gemeenschappelijk element: horizontale heen-en-weerbeweging)

Schematische voorstelling polysemie

muis

de; muizen

(951-1000 'knaagdier') ~ Lat., Gr. mus; de muis van de hand is zo genoemd vanwege vormovereenkomst

1 · geslacht van kleine knaagdieren met spitse snuit, grote oren en ogen en lange, bijna onbehaarde staart, kleiner dan de rat, m.n. de huismuis (*Mus musculus*)

2 · (figuurlijk) persoon (vooral vrouw of meisje) met een onaanzienlijk uiterlijk, met op onzekerheid berustende overmatige bescheidenheid e.d.

3 · (in 't mv.) ben. voor schimmen die in hallucinatie bij delirium tremens gezien worden

4 · (anatomie) de muis van de hand

5 · spier, vlees van enkel spierweefsel

6 · vrouwelijk schaamdeel

7 · met haar bedekte moedervlek

8 · (meestal mv.) soort van vroege langwerpige aardappel

9 · (scheepsterm) muizing

10 · apparaatje dat verbonden is met een computer en waarmee de cursor bestuurd kan worden, bv. voor het aanwijzen van een pictogram of een opdracht in een menu

Artikel *muis* in *Van Dale* (ingekort)

1.3.1.2.2. Oorzaken van polysemie

A. Metafoor

metafoor = naamsoverdracht op grond van *gelijkenis* tussen referenten: de taalgebruiker ziet een gelijkenis of analogie tussen twee zaken A en B, en past de naam voor A toe op B.

Voorbeelden

- Gelijkenis met lichaamsdelen: *oor* (= 'handvat', ll. 'lichaamsdeel'), de *hals* van een fles, de *neus* van een schoen, de *voet* van een berg, de *staart* van een betoging, de *kop* van een spijker, de *schelp* van een oor ['verbleekte' metaforen]
- De *bron* van alle kwaad, de *achtergrond* van een beslissing, een *gesel* voor de samenleving, een *gezonde* redenering
- Hij is een *ezel* (= 'dom iemand')

OPM: metafoor ≠ vergelijking: daar komt *als* in voor bv. Hij is (koppig) *als* een ezel. De aarde is zo rond *als* een bol.

B. Metonymie

metonymie = naamsoverdracht op grond van *verbondenheid* van referenten in de werkelijkheid: doordat de zaken in de werkelijkheid vaak samen voorkomen, gaat de taalgebruiker ze met elkaar associëren.

Vormen van betekenisverbondenheid en voorbeelden

- stof of materiaal leent zijn naam aan het voorwerp uit die stof gemaakt
vb. een *kurk*, een *blikje*, een *glas*, een *pen*, een *lei* (*schrijftablet*)
materie > resultaat: *stempel*, *vingers* (op het vensterglas)
functie > materie: *veiligheid* → een *veiligheid*
- omvattende leent zijn naam aan het omvatte
vb. 1 het hele *huis* stond in rep en roer (het hele *plein*, de hele *stad*, de hele *tafel*, ...),
de *zaal* lachte, applaudiseerde minutenlang, ...
≠ het gebouw = de mensen die er zich bevinden

vb. 2 een *glas* drinken

≠ de recipiënt (zelf al genoemd naar de stof) = wat erin zit

vb. 3 *tuin*: etymologische overstap van 'omheining' naar 'omheinde'

Metonymiewerking bepaalt soms de onmogelijkheid van zinnen (vb. *De zaal veerde recht voor een staande ovatie en werd toen afgebroken.)

- product genoemd naar maker (eponiem) of plaats van herkomst (geoniem)
vb. Ik hou van *Wolkers* (= 'de boeken van Wolkers'); *braille* (uitgevonden door een zekere Braille); *champagne* (genoemd naar een streek), *cognac* (genoemd naar een stad), *gouda*, een *diesel*, een *judas*, *sax*, *duffel*, *amsterdammertjes*

vb. *amsterdammertjes*

Amsterdammertjes

Filip Devos

Geoniemen, woorden afgeleid van plaatsnamen, en eponiemen, woorden die teruggaan op (historische) personen, steken in ons taalgebied wel eens de staatsgrens over. Veel Vlamingen kennen de amsterdammertjes: de kleine ronde paaltjes langs de rand van trottoirs die moeten verhinderen dat mensen ongewenst parkeren. Ze doken namelijk voor het eerst op in Amsterdam in het begin van vorige eeuw. Tegenwoordig vind je ze overal in allerlei kleuren en materialen, ook in Vlaanderen. Ontzettend veel bomen en planten zijn dan weer naar Nederlandse personen genoemd, zoals boerhaavia, gorteria of leeuwenhoekia. De beroemde plantkundige Carolus Linnaeus verbleef immers in Haarlem toen hij zijn grote werken schreef en duizenden planten een naam moest geven. Hij keek blijkbaar gewoon om zich heen. Van vrij recente datum is het woord lubberiaans ('wollig taalgebruik hanterend'), dat teruggaat op voormalig minister-president Lubbers. Bekender in Vlaanderen zijn allicht kiekje ('een amateurfoto'), bintje ('een soort aardappel') en dolle Mina ('een vechtster voor vrouwenemancipatie'), die alle teruggaan op Nederlandse persoonsnamen. Ook fiets zou tot die reeks kunnen behoren, maar etymologen zijn het daar niet over eens.

België ligt op zijn beurt aan de basis van de eponiemen bakeliet ('kunsthars') en saxofoon ('muziekinstrument'), die teruggaan op de Gentenaar Leo Baekelandt en de Dinantenaar Adolphe Sax. Onder de geoniemen van Vlaamse oorsprong vinden we nogal wat paardenrassen (ardenner, brabant, zelfs belg), maar ook spa ('licht mineraalwater'), yperiet ('mosterdgas') en duffel ('winterjas'). Naast de amsterdammertjes bestaan ook de rotterdammer en de barnevelder. En de harderwijker. Dat laatste zou gerookte haring zijn. Van maatjes gesproken!

(De Standaard, vrijdag 20 juni 2008)

- het noemen van een kenmerkende eigenschap
vb. blauw-zwart ('Club Brugge')
- deel (D) leent naam aan geheel (G) en omgekeerd
vb. D → G (pars pro toto): de *koppen* tellen (bedoeld is het geheel: de personen), een *broekie* ('een klein mannetje'), zijn *brood* verdienen ('levensonderhoud')
G → D (totum pro parte): een *auto* voltanken (bedoeld is het deel: de benzine-tank) versus een *auto* wassen/nakijken/stofzuigen, de *fiets* oppompen ('de fietsbanden'), *Brugge* heeft gewonnen ('de voetbalploeg')
- term voor perspectief A gaat over op het omgekeerde perspectief B
vb. *smaken* (kan uitgaan van waarnemer: 'smaak waarnemen', maar ook van waargenomen: 'smaak afgeven'); *vies* (IETS is - / IEM. is - van IETS)

C. Betekenisverruiming of -uitbreiding

betekenisverruiming = specifiekere woord krijgt een meer algemene betekenisinhoud, en dus een ruimer toepassingsveld of betekenisomvang, via *verlies* van betekeniskenmerk of connotatie

Vaak gebeurt dat bij de overstap van een specifieke terminologie in de algemene taal: het specifiekere woord krijgt een ruimere betekenis.

- vb. *stalling* (oorspronkelijk voor vee, nu ook voor fietsen, voor boten)
marathon (lange loopwedstrijd, nu 'wat lang duurt' (lesmarathon, wandelmarathon, filmmarathon))
pen: 'lange, stevige veer van pluimgedierte' → 'veer om mee te schrijven' → 'instrument om mee te schrijven'
kerkhof, klaverblad, betogen

D. Betekenisverenging of -beperking

betekenisverenging = algemener woord krijgt specifiekere betekenis en dus beperkter toepassingsveld, via *toevoeging* van kenmerk of connotatie aan betekenisinhoud

Vaak gebeurt dat bij de overstap uit de algemene taal naar een specifieke taalkring.

Denotatief

- vb. Ndl./Dt. *hond* / *Hund* tgo. Eng. *hound* 'jachthond'
dopen: 'in water steken', nu religieuze/rituele betekenis
bekeren: 'omkeren', nu religieuze betekenis
ongesteld: 'in lichte mate ziek', nu 'menstruerend'

Connotatief

- vb. *belachelijk*: toevoeging van negatieve connotatie
wellust, oorspr. neutraal: 'genot, genoeg' → toevoeging van negatieve connotatie ('seksueel genot')

1.3.1.3. Betekenis en context

De uiteenzetting over ambiguïteit heeft duidelijk gemaakt dat gebruik en interpretatie van woorden niet los gezien kunnen worden van de context waarin die woorden passen:

	voorbeeldzin		betekenis
<i>steken</i>	a Er werd een nieuw graf gestoken	<i>steken</i> ₁	'delven', 'graven'
	b Het schip steekt twee meter	<i>steken</i> ₂	'diepgang hebben'

1.3.2. Meerwoordigheid

1.3.2.1. Synonymie

synonymie = verschillende woorden dekken éénzelfde werkelijkheid

Gradaties

- Volledige synonymie: de elementen zijn onderling verwisselbaar in alle contexten
epilepsie - vallende ziekte, geografie - aardrijkskunde, grammatica – spraakkunst, realiteit - werkelijkheid
- Partiële synonymie: = met *bependingen* op onderlinge verwisselbaarheid: stilistisch bepaald, combinatiebependingen, enz.
*blij / verheugd (een blijde boodschap, *een verheugde boodschap); horizon, kim, einder*

Voorbeelden van combinatiebependingen

1 *overlijden - b sterven - c doodgaan*

	mens	dier	plant
<i>overlijden</i>	+	-	-
<i>sterven</i>	+	+	-
<i>doodgaan</i>	+	+	+

2 *auto - wagen*

- Ga je te voet of met de wagen?
- Ik moet nog met de auto naar de garage.
- De chauffeur van de prinses kwam haar wagen voorrijden.
- Hij kent alle nieuwe automodellen.

1.3.2.2. Betekenis en context

Ook bij synonymie of meerwoordigheid blijkt dat gebruik en interpretatie van woorden niet los gezien kunnen worden van de context waarin die woorden passen: bij (partiële) synonymie wordt de gebruikswaarde van verschillende woorden voor een verwant begrip ingeperkt door de gebruikcontext. Dat komt in de praktijk hierop neer dat betekenisverwante woorden onderling verschillende combinaties of collocaties aangaan.

1.4. Woorden in familieverband

1.4.1. Grotere en kleinere betekenisomvang of hyperonymie en hyponymie

hyperonymie= superordinatie = een relatie tussen boven- en een onderterm: het hyperoniem of de boventerm overkoepelt de betekenisomvang van het hyponiemiem of de onderterm. Het hyperoniem heeft dus het ruimste toepassingsbereik.

hyponymie = subordinatie = de betekenis van een woord wordt door een ander woord gedekt

Proef: elke X (hyponiemiem) is een Y (hyperoniemiem), maar niet elke Y is een X (vb. elke tafel/stoel is een meubel, maar niet elk meubel is een tafel/stoel).

vb.

hyperoniemiem:	<i>brandstof</i>		<i>meubel</i>		
hyponiemiem:	<i>benzine</i>	<i>kerosine</i>	<i>kast</i>	<i>stoel</i>	<i>tafel</i>

Hyperonymie speelt een belangrijke rol in het (aan)leren van woorden (kindertaal) en in het definiëren van woordbetekenissen (lexicografie).

vb. *Vleugels en piano's*

Vleugels en piano's. Een merkwaardige nevenschikking

Filip Devos

Waarom zijn nevenschikkingen als *groenten en fruit*, *appelen en peren* of *dames en heren* heel gewoon, maar doet een opschrift als *vleugels en piano's*, ooit gelezen op de etalageruit van een pianozaak in Maastricht, toch wel even de wenkbrauwen fronsen? Idioom & Co gaat op zoek naar restricties op woordnevenschikkingen en naar sub- en superordinaten.

Restricties op woordnevenschikkingen

Constructies van twee of meer woorden, woordgroepen of zinnen noemen we nevenschikkingen. Met uitzondering van asyndetische nevenschikkingen (nevenschikkingen zonder verbindingswoord, zoals in *In de kelder vind je allerlei: witte wijn, rode wijn, trappist...*) zorgen nevenschikkende voegwoorden voor het verbindende element. De leden van die nevenschikking heten 'gelijkwaardig' (ANS, 1997²:1450 e.v.). Maar hoe moeten we dat begrip precies invullen? Wat is 'gelijkwaardig'? We focussen in deze bijdrage op nevenschikkingen van woorden.

Wat leert ons de grammatica van het Nederlands, maar ook van andere talen? In de eerste plaats moeten de leden van de nevenschikking dezelfde syntactische functie hebben. Vandaar dat **Hij wachtte op haar en op het perron* uitgesloten is. *Op haar* is immers voorzetselvoorwerp, terwijl *op het perron* als bijwoordelijke bepaling fungeert. Ook qua semantische rol - de betekenistegenhanger van de syntactische functie - moeten de leden een gelijkwaardige status hebben. In **De jongen en de hamer sloegen de ruit aan diggelen* zijn *de jongen* en *de hamer* wel beide onderwerp, maar *de jongen* is handelende persoon (of agens) terwijl *de hamer* instrumentalis (of middel) is. Ten slotte moeten de leden van de nevenschikking ook tot dezelfde woordklasse behoren. *Tien* is telwoord, *grote* bijvoeglijk naamwoord, en dat verklaart de ongrammaticaliteit van **Zij heeft tien en grote appelen gekocht*.

Maar met deze korte observaties hebben we nog geen mogelijke verklaring gevonden voor onze merkwaardige nevenschikking *vleugels en piano's*. In een zin als *In die zaak in Maastricht verkopen ze vleugels en piano's* is niets aan de hand wat bovenvermelde restricties betreft.

Super en sub

We moeten dus verder dan de zuivere zinsbouw om de vreemdheid van de nevenschikking te verklaren. En dan komen we bij de woordbetekenis terecht. *Vleugels en piano's* doet vreemd aan omdat de nevenschikking de indruk wekt dat beide leden qua betekenis gelijkwaardig zijn, en ze zijn dat niet: 'vleugels' zijn een onderdeel van de categorie 'piano's'. Een 'grote piano met liggende snaren' is met andere woorden een subcategorie van de categorie 'piano'. Dat zie je mooi aan de samenstelling *vleugelpiano* zelf: een soort piano, net zoals *melkchocolade* een soort chocolade is. Die overkoepelende categorie wordt in de literatuur ook wel superordinaat of hyperoniem genoemd, terwijl de subcategorie het subordinaat of hyponiem is. Op basis van de restrictie dat de leden van de nevenschikking niet tot beide categorieën - superordinaat en subordinaat - mogen behoren kunnen we de ongrammaticaliteit verklaren van **fruit en appelen*, **groenten en bloemkolen*, **mensen en meisjes*, **meubelen en kasten*, **bomen en berken*, **bloemen en rozen*, **familie en zussen*, **kinderen en kleuters*, enzovoort. De leden van welgevormde nevenschikkingen hebben dus een overkoepelende (woord)categorie (vb. *groenten en fruit* → *vruchten*, *appelen en peren* → *fruit*, *dames en heren* → *volwassen mensen*), die van onwelgevormde nevenschikkingen daarentegen niet (vb. *vleugels en piano's* → ?).

Op het eerste gezicht lijken idiomatische nevenschikkingen van het type *(gezond van) lijf en leden*, *(van) de hoed en de rand (weten)*, *huis en haard (verliezen)*, *ijs en weder (dienende)*, *Jan en alleman* en *stad en land (aflopen)* een schending van dit restrictieprincipe (zie Devos 2003a en 2003b). Twee zaken kunnen dat echter mogelijk verklaren. Ten eerste hebben dergelijke versteende uitdrukkingen iets van

een pleonasme en net dat komt het versterkende karakter van de uitdrukking ten goede, zoals we zien in *huis en haard (verliezen)*. Daarnaast zijn de leden van sommige nevenschikkingen allicht niet als sub- en superordinaten op te vatten, en moeten we bijvoorbeeld in *stad en land (aflopen) land* interpreteren als 'platteland', en dus als tegengesteld aan 'stad'.

Gedachtesprong

Zijn vleugels dan geen piano's? Toch wel. Maar welke onderliggende gedachte moet de uitbater van de Maastrichtse pianozaak dan hebben gehad toen hij 'vleugels en piano's' blokletterde op zijn etalage? Allicht heeft het woord *piano* voor de betrokken man of vrouw al een betekenisverenging ondergaan tot 'opstaande piano' of 'gewone piano'. En dat die betekenisverenging niet algemeen is (wie weet is ze dat nu net wel voor handelaars in 'piano's'), doet de voorbijganger dus terecht de wenkbrauwen fronsen.

Literatuur

ANS (1984, 1997²): Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn, *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff; Deurne: Wolters Plantyn.

Devos, Filip (2003a), Nu en dan: over nevenschikkingen in (vaste) woordcombinaties. In: *Over taal*, 42-2, pp. 30-33.

Devos, Filip (2003b), Tussen pot en pint: over de omkeerbaarheid van de nevenschikking in (vaste) woordcombinaties. In: *Over taal*, 42-3, pp. 54-57.

(*Over taal*, jrg. 44, nr. 3, pp. 68-69)

1.4.2. Betekenistegenstelling of antonymie

antoniemen = onderling betekenisverwante woorden die op één of meer punten een betekenistegenstelling vertonen

Enkele soorten:

- POLAIR: tegengestelde polen op de schaal voor éénzelfde dimensie
vb. *groot / klein, dik / dun, oud / jong, vroeg / laat, kort / lang, veel / weinig, ver / dicht, warm / koud*
- CONVERS (of PERSPECTIVISCH): eenzelfde gegeven bekeken vanuit een ander perspectief
vb. *kopen-verkopen, geven-krijgen, ruiken₁ -ruiken₂, horen-klinken, geven-krijgen [hebben], worden-blijven, meemaken-overkomen*
ruimtelijk: boven-onder, in-uit, komen-gaan
- COMPLEMENTAIR:
vb. *man-vrouw, jongen-meisje*

1.4.3. Woordvelden of semantische netwerken

woordveld = samenhangende groep van semantisch verwante woorden die lexicaal gestalte geven aan een bepaald ervaringsgebied of kennisdomein

Voorbeeld (a) veld van "WAARNEMING"

	1 oog	2 oor	3 neus	4 mond	5 vingers
ww activiteit	<i>kijken</i>	<i>luisteren</i>	<i>(op)snuiven</i>	<i>proeven</i>	<i>(be)tasten</i>
ervaring	<i>zien</i>	<i>horen</i>	<i>ruiken₁</i>	<i>smaken₁</i>	<i>voelen</i>
uitstraling	<i>eruit zien, ogen</i>	<i>klinken</i>	<i>ruiken₂</i>	<i>smaken₂</i>	<i>(aan)voelen</i>
zn	<i>(ge)zicht</i>	<i>gehoor; klank</i>	<i>reuk</i>	<i>smaak</i>	<i>tastzin; gevoel</i>

Voorbeeld (b): de relatie tussen een aantal knopen van het netwerk kunnen we ook in kenmerktabelen weergeven:

neutraal	<i>paard</i>		<i>schaap</i>		<i>rund</i>	
gedifferentieerd	<i>mannelijke</i>	<i>wijfje</i>	<i>mannelijke</i>	<i>wijfje</i>	<i>mannelijke</i>	<i>wijfje</i>
volwassen	<i>hengst</i>	<i>merrie</i>	<i>ram</i>	<i>ooi</i>	<i>stier</i>	<i>koe</i>
onvolwassen	<i>veulen</i>		<i>lam</i>		<i>kalf</i>	

NOOT: taalverschil in de indeling van woordvelden

	NL	FR		NL	EN		NL	TK	
	<i>smaken</i>	<i>goûter</i>		<i>neef</i>	<i>nephew</i>		<i>tante</i>	<i>teyze</i>	
	<i>proeven</i>				<i>cousin</i>			<i>hala</i>	

vb. *Gaten in de woordenschat*

Gaten in de woordenschat

Filip Devos

Gaten in de woordenschat, zo worden ze wel eens genoemd: 'lexical gaps' in het vakjargon van de linguïstische literatuur. Met de term wordt een al even fascinerend als intrigerend (taal)fenomeen aangeduid. Niet alle concepten krijgen in taal immers een naam. Denken we maar aan 'op de laatste pagina van een roman gaan kijken hoe het verhaal eindigt', of 'zaken die we zeker meenemen op reis': het zijn concepten waarmee - in het Nederlands althans - geen woorden of lexemen corresponderen. We moeten die concepten dus in woordgroepen of in zinnen uitdrukken. De taalfilosoof William Van Orman Quine heeft er ruim een halve eeuw geleden al op gewezen: van alle logisch mogelijke concepten of categorieën zijn er maar weinig geactualiseerd in taal. Maar talen verschillen natuurlijk onderling wel in wat en hoe ze bepaalde concepten lexicaliseren. Voor wat wij noodzakelijkerwijs moeten omschrijven als we het hebben over 'het verschijnsel dat iemand hunkert naar bepaalde etenswaren tijdens de zwangerschap' heeft het Arabisch wel een woord: *waham*. Voor 'de gewoonte rond etenstijd op bezoek te komen' zou het Schotse Gaelic de term *giomlaireachd* hebben en 'iemand die liever geen stropdas draagt' wordt in het Duits een *Krawattenmuffel* genoemd. Leuk om weten, en antropologen kunnen er allicht wel iets mee aanvatten, maar de taalkundige komt niet veel verder dan de constatactie: bepaalde concepten worden in bepaalde talen nu eenmaal blijkbaar niet of anders uitgedrukt.

Zo ook lexicaliseren talen soms betekenisonderscheidingen die andere talen dan weer niet maken. Het Latijn (net als het Pools trouwens) kent twee lexicalisaties voor de conceptuele specificaties van 'oom': *patruus* voor 'vaders broer' en *avunculus* voor 'moeders broer'. Het Hongaars onderscheidt *bátya* ('oudere broer') van *öcs* ('jongere broer'). En sommige talen gaan daarin ver. Zo zou het Albanees niet minder dan 27 woorden voor 'wenkbrauw' hebben en eenzelfde aantal voor 'snor'. Bekend is voorts ook het grote aantal Inuit-woorden voor 'sneeuw' of woorden voor 'paarden' in het Perzisch...

Dat laatste bracht er de Engelsman Adam Jacot de Boinod toe dergelijke woorden te gaan inventariseren, en nu is in een vertaling van Rob van Moppes eindelijk ook diens Penguin-bestseller *The meaning of Tingo* in het Nederlands beschikbaar. Het twintigtal hoofdstukjes in dit boek staan thematisch geordend: 'van top tot teen', 'de familiekring', 'vrije tijd', 'eten en drinken', 'meten is

weten', 'weer of geen weer'... Ze bevatten woorden uit 280 talen, niet alleen lexical gaps/onvertaalbare woorden, maar ook lijstjes met 'valse vrienden', benamingen van talen, weetjes over het niesprotocol, voornaamgeving (de naam Arogo betekent letterlijk 'moeder zeurde veel tijdens de zwangerschap' in het Luo van Kenia), wijzende gebaren, magische getallen, de landen met het meeste aantal talen (Papoea Nieuw-Guinea en Indonesië), de maandnamen in de Inuit-kalender, dierengeluiden in diverse talen, metaforen, zegswijzen en uitdrukkingen (het Portugese *viajou na maionese*, letterlijk 'door de mayonaise reizen', figuurlijk 'in een droomwereld leven'), palindromen of woorden die enkel uit medeklinkers bestaan, en allerlei andere taaleigenaardigheden. Het *tingo* uit de titel is trouwens een Indonesisch woord dat betekent: 'het één voor één lenen van spullen uit het huis van een vriend tot er niets meer over is'. Een uiterst vermakelijk boekje over woordenschat, en in het Nederlands kunnen we inderdaad de nadruk leggen op die 'schat' aan woorden...

Adam Jacot de Boinod, *Tingo - en andere buitengewone woorden uit de hele wereld*. Vertaald door Rob van Moppes. Amsterdam: Mouria, 2006, ISBN 90 458 4844 9, 206 blz., 12,50 euro.

(*Over taal*, jrg. 45, nr. 5, 2006, p. 131)

1.5. Betekenis op woord-, constituent- en zinsniveau

Tot nu toe hebben we het gehad over woorden gekoppeld aan hun woordbetekenis, over het lexicon dus. Om zinnen te bouwen kan men putten uit dit lexicon, maar men voegt de woorden aaneen volgens regels uit de grammatica.

Woorden worden aangevoegd tot *constituenten*, die op hun beurt de onderdelen van de *zin* uitmaken.

Net als bij klankenreeksen die niet altijd met woorden overeenkomen (bv. *zwuil*) kan men ook zeggen dat niet alle woordverbindingen met constituenten of met zinnen overeenkomen.

Een voorbeeld is de constituentreeks

**mooie kistjes oude houten die*

Of de ronduit absurde zinsreeks

**lama gedragsstoornis stevig onderuit twee laat*

In het volgende voorbeeld zijn er wel voldoende ingrediënten voor een betekenisvolle zin, maar de volgorde klopt niet, m.a.w. de regels van de grammatica zijn niet gevolgd:

**van stomweg is rotspartij de een gevallen sportman*

We spreken van een zin als de woordenreeks betekenisvol is, d.w.z. de representatie vormt van een *stand van zaken* in de werkelijkheid (of in de verbeelding), bv.

de sportman is stomweg van een rotspartij gevallen

Ook hier wordt de weg van de betekenisdriehoek gevolgd: de woordenreeks als teken maakt het ons mogelijk een stand van zaken als concept voor de geest te halen, en via dat concept verwijst de reeks naar een stand van zaken in de (echte of verbeelde) werkelijkheid.

Op constituentniveau kan sprake zijn van polysemie:

vb. een zwarte doos (Eng. black box) = vluchtreclorder
een roze doos = niet in Van Dale

Ook op het zinsniveau is er mogelijk sprake van homonymie of synonymie. Op woordniveau zijn die relaties *lexicaal*, op zinsniveau spreken we van *syntactische* homonymie en synonymie. Zo is een passieve zin in de regel *synoniem* met zijn actieve tegenhanger:

1 a Jan slaat de hond

1 b De hond wordt door Jan geslagen

Syntactisch homoniem is de zin

2 Wie verjoeg de hond?

De ambiguïteit vloeit voor uit het feit dat wie zowel subject als direct object kan zijn.

Het raakpunt van lexicale en syntactische relaties kunnen we zichtbaar maken door een assenstelsel met een syntagmatisch en een paradigmatisch onderdeel:

		<i>paradigma 1</i>		<i>paradigma 2</i>
<i>syntagma</i>	De houtvester	velde	een boom	in het bos
		snoeide		in z'n tuin
		verzorgde		op het einde van de dreef
		onderzocht		bij de molen

syntagma = (horizontale) aaneenschakelingsreeks van taalelementen
paradigma = (verticale) vervangingsreeks van taalelementen binnen eenzelfde syntactisch of syntagmatisch verband

OPM: de grammatica versus een grammatica

- De ANS (*Algemene Nederlandse Spraakkunst*)

W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn, *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff; Deurne: Wolters Plantyn, 1997

'De *Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS)* is de meest uitvoerige beschrijvende grammatica van het hedendaagse Nederlands. De ANS is een Belgisch-Nederlandse samenwerking en is voor het eerst verschenen in 1984. In 1997 werd de tweede, herziene editie uitgegeven. Het is een gespecialiseerd naslagwerk dat een behoorlijke kennis van de taalkundige terminologie veronderstelt.

De ANS bestaat uit twee boekdelen. Het eerste deel handelt over de woordsoorten en de woordvorming en bevat een lijst van aardrijkskundige namen. Het tweede deel behandelt combinaties van woorden, de zinsstructuur en een aantal algemene verschijnselen zoals samenstelling en negatie.

De ANS is ook online te raadplegen: <http://www.let.ru.nl/ans/e-ans.>'

(<http://www.taaltelefoon.be>)

- Van den Toorn, M.C. (1984). *Nederlandse Grammatica* (9de druk). Groningen: Wolters-Noordhoff.

- De Schryver, Johan, Walter Haeseryn en Gijsbert Rutten (2007). *Handboek Spraakkunst*. Mechelen: Wolters Plantyn.

- Smessaert, Hans (2009), *Basisbegrippen semantiek*. Leuven/Den Haag: Acco.

- Snijders, Ronald en Fedor van Eldijk (2013), *De alfabetweter. 1000 nieuwe woorden die het niet gaan redden*. Amsterdam: De Harmonie.

- Van Sterkenburg, Piet (2011), *Van woordenlijst tot woordenboek. Een geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*. Schiedam: Scriptum.

1.6. Oefeningen

1. Is er sprake van syntactische/lexicale meerduidigheid in de volgende zinnen?

- a. Haar kan ik niet verdragen.
- b. Van toen af wou de verkoopster alleen venten met stofzuigers.
- c. Hij had de bril van de wc-pot genomen.
- d. Jan vroeg vader maandag mee te gaan naar oma.

2. In welke van de volgende zinnen zijn de onderstreepte delen vatbaar voor wijzigingen op de *syntagmatische as*?

- a. De kandidaten hoefden die keer niet lang te wachten op de uitspraak van de jury.
- b. Je hebt mij er niet van kunnen overtuigen.
- c. Hij heeft zich nog niet gewassen vandaag.
- d. Ik heb het aan haar niet gezegd.

3. Ten opzichte van de a-zin is er in de b-zin een wijziging opgetreden. Is dat een wijziging op de paradigmatische of op de syntagmatische as, of op beide? Licht toe.

- a. De man sprong met grote zwier op zijn stalen ros.
- b. Enthousiast klom hij erop.

4. Welke van de volgende zinnenduo's zijn synoniem? Is de synonymie lexicaal of syntactisch?

- a. De buurvrouw zei dat ze niet geflirt heeft met mijn man.
- b. De buurvrouw zei niet dat ze geflirt heeft met mijn man.
- c. De werknemers zullen het bezuinigingsplan niet goedkeuren.
- d. Het bezuinigingsplan zal door de werknemers verworpen worden.

5. In welke van de volgende zinnen is lexicale meerduidigheid te vinden, in welke syntactische en in welke zinnen treffen we beide vormen van meerduidigheid aan?

- a. Het zwembad is gesloten.
- b. In de stal stond een ezel.
- c. Leer uw kat gehoorzamen.
- d. Willem belooft een goede arts te worden.